

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.079>
УДК 316.063.7:323.4(477)“1937/1938”

Ярослав ТИНЧЕНКО

кандидат історичних наук,
заступник директора з наукової роботи,
Національний військово-історичний музей України (Київ, Україна)
lemberg_landwer@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0001-5886-4168>

РЕПРЕСІЇ В УРСР 1937—1938 рр. ПРОТИ КОЛИШНІХ УЧАСНИКІВ АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОЇ БОРОТЬБИ

Мета — проаналізувати документальні свідчення про репресії в УРСР під час Великого терору 1937—1938 рр. проти в минулому активних учасників збройної боротьби з радянською владою. На підставі виявлених матеріалів здійснено орієнтовний підрахунок заарештованих і засуджених до страти колишніх вояків УНР, білогвардійців, офіцерів російської імператорської армії. **Методологія** ґрунтується на принципах науковості, історизму, всебічного дослідження архівних джерел. Застосовано проблемний, хронологічний, порівняльний, пошуково-генеалогічний методи. **Наукова новизна.** Попри значну кількість видань та публікацій щодо періоду репресій 1937—1938 рр., немає комплексного дослідження про цілеспрямоване знищення в той час колишніх активних учасників збройної антибільшовицької боротьби. **Висновки.** Органи держбезпеки проводили цілеспрямовану політику з обліку, репресування й фізичного знищення колишніх вояків різноманітних антирадянських і повстанських формувань. Цей процес набув своєї кульмінації в роки Великого терору. Збережені в архівах звіти про діяльність НКВС по областях УРСР (зокрема по Вінницькій, Житомирській, Полтавській та ін.) свідчать про те, що серед загального числа заарештованих колишні учасники ворожих більшовицькій владі армій становили

Цитування: Тинченко Я. Репресії в УРСР 1937—1938 рр. проти колишніх учасників антибільшовицької боротьби. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 79—98. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.079>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 4 (583)

не менше 10 %, а серед засуджених до страти — 15 %. За неповними даними, впродовж 1937—1938 рр. репресовано колишніх офіцерів, рядових білогвардійців, реемігрантів, співробітників дореволюційної поліції (9339 осіб); вояків Армії УНР, гетьманців, повстанців, представників національного підпілля (8353); махновців (581); польських легіонерів (100). Період Великого терору став завершальним після репресій 1921—1922, 1930—1931 рр. етапом знищення активних у минулому супротивників радянської влади, зокрема й борців за незалежність України.

Ключові слова: Великий терор, репресії, «справа Російського загальновійськового союзу», Армія УНР, офіцерський корпус, повстанський рух.

Період Великого терору, започаткований наказом наркома внутрішніх справ СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. та завершений постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р., відзначався масштабними фальсифікаціями «справ» проти представників різних верств населення. Жертвами репресій, поряд із партійно-державними діячами, радянськими функціонерами, стало багато звичайних громадян. Значний відсоток засуджених за 1-ю категорією (тобто страчених) становили реальні в минулому вороги більшовиків, а саме генерали, офіцери, рядові різноманітних білогвардійських і національних армій, члени повстанських загонів, збройного підпілля, які після завершення активної фази боротьби з різних причин залишилися на Батьківщині. Цілеспрямоване знищення цієї категорії людей було одним із головних завдань Великого терору.

Ті роки досліджені чи не найбільше з усього радянського періоду історії України. Станом на сьогодні видано узагальнюючі фахові праці, збірники документів і матеріалів, чимало науково-популярних і публіцистичних розвідок. Описано перебіг репресивної кампанії, кількість жертв по регіонах, проаналізовано терор радянської влади проти окремих верств населення, національностей, колишніх членів різноманітних політичних партій тощо. З'явилися студії про організаційну структуру органів НКВС УРСР, їхніх керівників і співробітників. За роки незалежності України проведено велику роботу з меморіалізації та вшанування жертв політичних репресій.

Утім зазвичай автори досліджень на тему Великого терору не згадують окремо ані «справу Російського загальновійськового союзу» (РЗВС; рос. «Русский общевойсковой союз», «РОВС»), ані «петлюрівців», ані «колишніх офіцерів». Маючи за мету розповісти, скажімо, про репресії проти селянства або проти якоїсь із національностей, вони не зважають на інші справи та формулювання, що містяться в документах. Навіть у загальних працях про період 1937—1938 рр. ці справи, відповідні терміни не фігурують. Так, з назви статті В. Нікольського 2005 р. випливає, що в ній мали б бути згадані й колишні офіцери, й учасники збройного спротиву радянській владі. Але у цій розвідці натомість є визначення «колишні люди», до якого автор робить примітку: «До цієї категорії було віднесено колишніх поміщиків, дворян, офіцерів, жандармів та торговців тощо» [1, с. 142, 161]. Водночас «колишніх офіцерів» чи, наприклад, «петлюрівців» тут немає. Якщо детальніше розбиратися з тим, хто ж такі були в очах більшовиків «колишні люди», побачимо, що їх визначали за різними ознаками, в тому числі за соціальним походжен-

ням (дворяни, священнослужителі, купці), за матеріальним станом (землевласники, заводчики, фабриканти), за професійною ознакою (офіцери, юнкери, цивільні та військові урядовці, поліціанти, жандарми). Натомість торговці, яких згадає дослідник, до «колишніх людей» не належали.

У статті 2008 р. В. Нікольський, намагаючись проаналізувати кількість заарештованих і засуджених «за політичним забарвленням», просто об'єднує кілька понять, які траплялися у статистичних документах НКВС та видалися дослідникові подібними, в одне. В результаті активні учасники боротьби з радянською владою змішалися з більш молодим поколінням засуджених за подібними звинуваченнями. Наприклад, історик оперує поняттями «учасники контрреволюційних буржуазних націоналістичних організацій», «повстанська контрреволюційна діяльність» [2, с. 57, 67].

Згадки про «справу РЗВС» та «колишніх петлюрівців» як окрему категорію заарештованих можна зустріти або в біографічних нарисах, або в публікаціях документів періоду Великого терору. Так, С. Білокінь видав працю про воєначальника часів Російської імперії, а за радянської доби — діяча культури та керівника Українського музейного містечка П. Потоцького. Він був засуджений до «вищої міри покарання» в 1938 р. саме за «справу РЗВС». Але С. Білокінь не мав ніяких матеріалів про цю справу, тому обмежився лише короткою згадкою про сам цей факт [3].

Цікава та змістовна інформація міститься в документальних публікаціях видання «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ». Передусім це статті О. Лошицького з уміщеними протоколами допитів колишніх слідчих НКВС, які займалися фальсифікаціями у «справі РЗВС» на Вінниччині та Полтавщині [4—5], а також С. Кокіна і О. Пшеннікова [6]. В оприлюднених документах міститься чимало інформації про належність заарештованих командирів Червоної армії — а в минулому офіцерів, до так званої «Військово-офіцерської організації», або до Армії УНР («петлюрівці»).

Автор цих рядків тривалий час працює над темою репресування в 1937—1938 рр. колишніх активних учасників антибільшовицької боротьби, зокрема вперше в історіографії Великого терору здійснив спробу узагальнити всю відому інформацію про «справу РЗВС» та інші подібні репресивні заходи у всесоюзному масштабі [7].

У зв'язку з тим, що в опублікованих працях міститься порівняно незначна інформація з окресленого питання, головними джерелами у цій статті слугують виявлені автором архівні матеріали, а також науково-документальна серія «Реабілітовані історією».

Таблиця 1

	Усього заарештовано	Усього «приведено» (затримано без ордерів)	Із них засуджено	У тому числі до страти
01.10—31.12.1936 р.	4 453	266	2 783	44
01.01—31.12.1937 р.	159 573	396	130 980	67 777
01.01—01.07.1938 р.	89 025	61	64 094	54 390
Разом	253 051	723	197 857	122 211

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України зберігаються дані (див. табл. 1) про загальну кількість заарештованих і засуджених за політичними мотивами на території УРСР упродовж кінця 1936 — початку липня 1938 рр.¹

Навколо остаточних цифр репресованих у період Великого терору ще точаться дискусії, що не є тут об'єктом нашої уваги. Тому наведені в табл. 1 цифри, як досить близькі до реальних, даються для порівняння та подальшого аналізу щодо кількості репресованих колишніх офіцерів, вояків Армії УНР, білогвардійців, учасників повстанського руху тощо.

Однією зі сфабрикованих у загальносоюзному масштабі великих репресивних операцій НКВС стала так звана «справа Російського загальновійськового союзу», в рамках якої передусім заарештовували командирів і рядових різних антибільшовицьких військових формувань 1917—1921 рр., колишніх офіцерів імператорської армії, повстанців, а також членів їхніх родин.

РЗВС — реальна організація, створена в еміграції 1 вересня 1924 р. останнім білогвардійським командувачем П. Врангелем. До її складу входили як колишні учасники боротьби, так і молодь, вихована вже в умовах вигнання в антирадянському й імперському дусі. У 1920—1930-х рр. союз відігравав провідну роль серед російських емігрантських кіл, намагався здійснювати терористичну діяльність проти більшовицьких очільників, перекидав на територію СРСР бойові групи. Прагнути розбудувати у «країні Рад» власну таємну мережу, керівництво РЗВС потенційними агентами розглядало колишніх офіцерів, юнкерів, кадетів, узагалі активних у минулому учасників збройної боротьби, зокрема й реемігрантів. Ці зусилля здебільшого виявилися марними завдяки роботі органів держбезпеки. Втім така активність білоемігрантського осередку дала підстави керівництву НКВС інспірувати «справу білогвардійського підпілля».

На території УРСР арешти проводилися не тільки за звинуваченням «колишній білогвардієць», а ще й «колишній петлюрівець». Хоча доволі часто учасників боротьби за незалежність України у звітах також зараховували до «справи РЗВС». Схоже, слідчим було байдуже, під якими прапорами воювали «вороги». На ці метаморфози звертали увагу хіба що самі заарештовані.

У спогадах учителя Костя Туркала, який активно підтримував УНР, залишився на Батьківщині й у подальшому неодноразово зазнавав гонінь, знаходимо цікаві свідчення. Так, його вчергове заарештували на початку 1931 р. у «справі Спілки визволення України». Але оскільки в 1923—1924 рр. він викладав українську мову в Київській школі міліції, де також були й колишні офіцери, слідчі органи вирішили поєднати «СВУ» з такою ж інспірованою «справою контрреволюційної офіцерської організації “Весна”». Ось як сам К. Туркало згадував про очну ставку з помічником начальника школи міліції, а в минулому полковником Іллею Сумбатовим:

«Слідчий сказав мені сісти і, звертаючись до Сумбатова, запитався його, чи він знає мене? Сумбатов, не позичаючи в сірка очей, так і відрізав, що, мовляв, знає, що я такий і

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 42. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 5—6, 8—9, 27—28.

такий, назвавши моє прізвище, ім'я й по батькові, що він одного разу оповів мені за свою організацію, і що я висловив йому свою згоду співпрацювати, тобто взяти участь в його російській (білогвардійській) контрреволюційній організації.

— Что вы на это скажете? — звернувся тоді до мене слідчий.

— Громадянин Сумбатов бреше — відповів я. Сумбатов закрутився на стільці і з обуренням поскаржився:

— Он меня оскорбляет.

— Вы говорите правду? — запитав слідчий мене.

Скарга Сумбатова мене ще більше обурила і я зворушенням тоном відповів літерально так:

— Я не такої породи, як Сумбатов, і не звик брехати. Громадянин уповноважений, перед вами, — показавши пальцем на Сумбатова, — сидить колишній старший офіцер царської армії. Він очевидно забув, як він за найменшу дурницю колись «оберегал честь офіцерского мундира», а тепер, забувши ту «честь мундира», і свою власну моральну гідність, дійшов до такого ганебного занепаду, що бреше, як пес на ярмарку. Тільки ваша присутність не дозволяє мені запустити оцей каламар, — і вказав на розкішний каламар на столі, — йому в фізіономію за його брехню. Я взагалі вважав би для себе за негідне заводити якусь справу з цією людиною. Та зрештою ми навіть не віталися один із одним, коли бувало зустрічалися після ліквідації школи міліції, то як він міг завербувати мене до своєї організації?

Я спинився. Слідчий мовчав. І Сумбатов не обзивався, хоч нервово посмикувався на стільці. Скориставшись з цього, я повів далі:

— По-друге, — кажу, — ви недавно судили мене як члена української організації Співки визволення України (СВУ) і закидали мені вороже ставлення до Росії, то невже ви припускаєте, що я міг так зразу перескочити до російської та ще й білогвардійської організації?

— А как же? В этом удивительного ничего нет. Вы же знаете, что буржуазия разных национальностей, имея общие интересы, находит и общий язык, — відповів слідчий на моє останнє запитання.

— Так, але я не належу до буржуазії і в мене не може бути отого «общего языка», тим більше з цією людиною, — повівши оком на Сумбатова, — відповів я» [8, с. 93—95].

В архівно-кримінальній справі І. Сумбатова дійсно містяться його свідчення про службу в Київській окружній школі комскладу міліції. Із викладачів, яких можна було віднести до «колишніх», серед генералів, офіцерів та прокурорів він назвав і вчителя української мови К. Туркала². Незабаром І. Сумбатов був засуджений до «вищої міри покарання» із заміною на 10 років позбавлення волі. Подальша його доля невідома.

У 1931 р. ОДПУ не вдалося «виявити зв'язок» між двома непримиренними колами — колишніми білогвардійцями та прихильниками УНР. Тому фігуранти сфабрикованих справ «СВУ» й «Весна», за винятком, подібним до таких, як із К. Туркалом, не отримували додаткових звинувачень у «співробітництві» один з одним. Але 1937 та особливо 1938 рр. у НКВС уже сміливо поєднували вчорашніх реальних й ідеологічних супротивників в рамках однієї «справи».

У 1937 р. масові арешти «по лінії РЗВС» відбувалися переважно на території РРФСР — усього було затримано понад 45 тис. «білогвардійців». Натомість

² Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 67093. Т. 634. Арк. 49.

в УРСР, на переконання союзного центру, репресивна кампанія рухалася незадовільними темпами. Тож у Київ відправили спеціальну комісію НКВС СРСР, яка в лютому 1938 р. підготувала проєкт наказу про «вади» в республіці «під час проведення масових операцій». В документі, серед іншого, наголошувалося:

«Неприпустимо узагальнено також облік колишніх петлюрівців, гетьманців, махновців, політбандитів, учасників антирадянських повстань, колишніх білих. За цими контингентами передусім мають бути обліковані та репресовані колишні офіцери, командний склад, отамани, організатори й керівники банд і повстань, добровольці антирадянських армій, підобліковані, які мають зв'язок із закордоном, особи, на яких є компрометуючі матеріали, реємігранти, карателі, гетьманські, петлюрівські й білі урядовці. Весь інший хід операції та репресії рядової маси цих категорій має вирішити якість слідства у справах репресованого в першу чергу активу. Абсолютно неприпустимо, аби з метою швидкого й формального виконання “лімітів” удар було завдано лише й без розбору по всій рядовій масі колишніх петлюрівців і третьоступеневих учасників банд та повстань. Цю рядову масу необхідно твердо й повністю врахувати, належно висвітлювати, але заарештовувати (якщо вони не куркулі) лише на підставі свідчень, агентурних чи інших матеріалів, що викривають їх в антирадянській діяльності» [9, с. 53—54].

У зв'язку з цим керівництву НКВС УРСР серед іншого рекомендувалося:

«Встановлені відповідно до наказу № 00447 ліміти використовувати винятково для репресій таких категорій: а) офіцерський і командний склад та добровольці білої, петлюрівської й гетьманської армій; б) отамани, керівники, організатори банд, повстанських організацій та антирадянських повстань; в) реємігранти; г) представники царської, петлюрівської, гетьманської й білої адміністрації; д) колишні активні учасники українських націоналістичних організацій; е) особи, пов'язані з закордонними українськими націоналістичними організаціями та діячами, і за відсутності перспективи їх агентурного використання» [9, с. 55].

Як наслідок приїзду до Києва комісії з центру відбулась активізація арештів серед колишніх офіцерів та загалом «білогвардійців». В основу проведення репресивних заходів ліг масив інформації, впорядкований 1931 р. у вигляді 4-томника під грифом «Для службового користування» («Книги учета лиц, состоявших на особом учете бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины») [10].

Також у лютому 1938 р. на ім'я керівництва НКВС УРСР було підготовлено службову записку, в якій на підставі згаданого масиву даних від 1931 р. подавався попередній аналіз кількості потенційних жертв репресій: 21 тис. колишніх офіцерів, котрі служили в різноманітних антирадянських арміях та нині проживали в республіці. Було здійснено вибірккову перевірку по Києву, яка виявила, що станом на початок 1938 р. у столиці радянської України продовжували мешкати 132 колишніх підполковників, полковників, генералів. Дехто з них фігурував у різноманітних агентурних матеріалах. Співробітників НКВС (у тому числі негласних) було «мобілізовано на систематичне поповнення обліків»³. Іншими словами — пошук будь-якої інформації проти цих людей, що могла б стати у пригоді з метою подальшого їх репресування.

³ Там само. Ф. 16. Оп. 31. Спр. 100. Арк. 1—3.

Оскільки московське керівництво вимагало швидких результатів, саме дані 1931 р. лягли в основу постанов про арешт в УРСР колишніх офіцерів. Усі відповідні документи стандартизовані, змінювалися лише прізвища. Ось, наприклад, довідка, яка відкриває одну з архівно-кримінальних справ, — на її підставі виписано ордер про арешт і складено постанову про початок слідства: «Котульський у минулому полковник денікінської армії. Брав активну участь у денікінській армії в боях проти червоних. Підозрюється в належності до антирадянської військово-офіцерської повстанської організації “РЗВС”. На підставі викладеного Котульський К.М. підлягає арешту»⁴.

Після того, як затримання колишніх офіцерів набули масового характеру, довідки й постанови склалися за спрощеною формою: «Домонтович М.І. колишній підполковник старої армії. В період громадянської війни мешкав на території, зайнятій білими. Підозрюється у шпигунській діяльності на користь Польщі. Контрреволюційно налаштована особа. Вважаємо за необхідне Домонтовича М.І. заарештувати»⁵.

Абсолютна більшість ув'язнених «колишніх білих» були людьми у віці від 40 до 70 років (траплялись і старші), мали проблеми зі здоров'ям. Використовуючи передусім фізичні «методи впливу», а також моральні тортури й погрози (в тому числі заарештувати дружину, інших членів родини), слідчі НКВС досить швидко отримували від них «визнання» в «належності до РЗВС» або іншої «контрреволюційної білогвардійської організації». Крім того, особам, які перебували під слідством, давались обіцянки, нібито щойно вони «визнають провину», їх засудять до мінімального або й умовного терміну. Насправді майже всіх, хто «зізнавався», чекала страта. Лише окремим колишнім офіцерам випав шанс дожити до кінця 1938 р., коли масові арешти припинилися. В подальшому вони навіть свідчитимуть про незаконні «методи впливу» з боку слідчих органів.

Саме так пощастило, зокрема, колишньому штабс-капітанові Сергієві Клопотовському, який був заарештований 22 березня 1938 р. як «підозрюваний у причетності до контрреволюційної офіцерської організації». Перед цим він викладав військові дисципліни в Київському сільськогосподарському інституті. 13 травня «зізнався», що в 1928 р. був «завербований» своїм колишнім колегою на прізвище Гайко, який воював в армії О. Колчака. У 1931 р. через «справу “Весна”» С. Клопотовський буцімто «припинив роботу в організації», але 1934 р. «поновив» її. У чому саме полягала ця «робота» — в архівно-кримінальній справі не відображено. Після таких «зізнань» С. Клопотовського мали б розстріляти, але його життя було збережено завдяки справі іншого заарештованого за «контрреволюційну діяльність», де він проходив як свідок, — колишнього начальника 44-ї стрілецької дивізії Червоної армії орденоносця (а до революції штабс-капітана) Володимира Козка. Його скалічили під час «допитів», але він категорично відмовлявся «зізнаватися».

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань та українціки. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 60930. Арк. 1.

⁵ Там само. Спр. 60867. Арк. 1.

Після того, як стало відомо про арешт наркома внутрішніх справ М. Єжова, С. Клопотовський подав скаргу на ім'я нового керівника НКВС Л. Берії, в якій зазначав:

«Винним себе ні в чому не визнаю. Я ніколи ні в якій контрреволюційній організації не перебував. Усе, що написано — брехня. Мене били й вимагали говорити те, чого не було. Мене сильно били та я став фантазувати. В той час били мене, били інших. Слідчий вимагав, аби я сказав, що мене завербував Гайко в 1928 році, мене лупцювали, зламали ребра, спину... Я казав неправду, обмовив себе та інших. Після цього мене не били. Винним себе я не визнаю, на попередньому слідстві не можна було розповідати, що мене б'ють. У той час я бачив, що прокуратура мені не допоможе»⁶.

На початку 1939 р. справу С. Клопотовського було передано для розгляду до Київського обласного суду. Зберігся протокол судового засідання (складений, до речі, українською мовою). Підсудному дали можливість виступити, тож на запит головуючого, чи розуміє він, у чому його звинувачують, С. Клопотовський заявив, що розуміє, але винним себе не визнає й бажає надати суду пояснення:

«Я ніколи ні в якій організації контрреволюційній не перебував, все, що написано в звинувачувальному висновкові, це я говорив, коли мене на попередньому слідстві били і примушували говорити те, чого не було.

Я нічого не знав про завербовку, але мене дуже били і став фантазувати. В той час як били мене, скрізь в приміщеннях били других і так я сказав прізвисько педагога, якого я знав по роботі, мене тероризували і я говорив прізвиська 2—3, але я це говорив тому, що мене били.

Слідчий вимагав, щоб я сказав, що мене завербував Гайко в 1928 році, мені загрозували поламати ребра, спину.

Але коли я й писав, мене все ж били. Акт з інституту прислали про моє шкідництво, я це розумію, що вони написали як “самостраховку”, бо я до всього вказаного не мав ніякого відношення.

Коли мене викликали вночі о 12 год., я сказав прізвисько Смірнов — офіцера, якого я знав, після повернення з Сибіру. На очній ставці Смірнова примусили підтвердити, що він мене знає. Я питав Смірнова, чи його били, він відповів, що били і обіцяли ще бити.

В початку VII місяця мене знов допитували, чому я служив в Червоній армії, а не у Денікіна, і я написав, що служив у Денікіна.

Потім після перерви мене викликали до другого слідчого — зі мною поводитись інакше, я хотів відмовитись, але мені сказали, що мені зараз невігідно відмовлятися від попередніх показаній — пройде багато часу для ведення другого слідства. Я спитав, коли буде суд, мені відповіли, що скоро.

Прошло до вересня, мене знов покликали на допит, по дорозі я чув “душероздираючіє” крики. Мені слідчий сказав: “своїми показами Ви звільняєте свою дружину, коли хочете, можете мати побачення” [...]

Моя дружина була заарештована, я це знав, коли був ув'язнений, слідчий мені сказав без прокурора: “Ви своїми показаннями освободили жону, но дальше все зависит от В[ашего] поведения”. В той час прийшов прокурор і я бачив, що він мені не допоможе»⁷.

20 березня 1939 р. на підставі постанови Київського обласного суду С. Клопотовський був звільнений з-під варті «за недоведеністю злочину». Пізніше його

⁶ Там само. Спр. 57953. Арк. 72.

⁷ Там само. Спр. 49179. Арк. 132—134.

Таблиця 2

	Загалом заарештовано з 01.10.1936 до 01.07.1938 рр.	У тому числі заарештовано та засуджено (збережено термінологію звітів обласних УНКВС)
Вінницька обл.	23 831	400 петлюрівських офіцерів, 41 офіцер царської армії. У справі РЗВС: у 1937 р. — 97 осіб (у т. ч. 59 засуджено до страти); у 1938 р. — 29 осіб (у т. ч. 26 засуджено до страти).
Дніпро-петровська обл.	29 571	У 1937 р.: 320 білогвардійців, 968 петлюрівців, гетьманців, полігбандитів, 471 махновець. У 1938 р. у справі РЗВС заарештовано 597 білогвардійців.
Житомирська обл.	21 778	1117 петлюрівців, 177 царських офіцерів, 134 білих офіцерів, 24 рядових білогвардійців, 20 махновців. Із них безпосередньо у справі РЗВС заарештовано 373 особи (у т. ч. 203 засуджено до страти).
Київська обл.	33 843	279 білогвардійців.
Кам'янець-Подільська обл.	15 858	У 1937 р.: 37 царських офіцерів, 24 білих офіцерів, 71 рядових білих, 834 петлюрівців та гетьманців, 15 махновців, 45 польських легіонерів (тобто особи, які 1920 р. були мобілізовані до польської армії). У 1938 р.: 55 царських офіцерів, 24 білих офіцерів, 38 рядових білих, 806 петлюрівців і гетьманців, 43 махновця, 55 польських легіонерів.
Миколаївська обл.	9 088	У 1937 р.: 429 білогвардійців (у т. ч. 213 засуджено до страти). У 1938 р.: 40 білогвардійців (у т. ч. 20 засуджено до страти).
Одеська обл.	19 835	У 1937 р.: 77 білогвардійців, 41 гетьманець, 313 петлюрівців, 57 реемігрантів, 14 махновців. У 1938 р.: 237 петлюрівців, 21 реемігрант, 18 махновців, 15 колишніх військовополонених, 1109 «колишніх людей». Із них у справі РЗВС засуджено 817 білогвардійців (у т. ч. 697 до страти).
Полтавська обл.	12 469	692 білогвардійців (із них 488 засуджено до страти).
Сталінська обл.	38 006	Засуджено 1778 білогвардійців (у т. ч. 1621 до страти).
Харківська обл.	24 724	У 1936 р.: 3 білогвардійців. У 1937 р.: 1137 білогвардійців, 1842 петлюрівців, 235 гетьманців, 221 поліцейського. У 1938 р.: 1729 білогвардійців (у т. ч. 1562 у справі РЗВС), 1193 петлюрівців, 367 гетьманців, 88 поліцейських.

Закінчення таблиці 2

	Загалом заарештовано з 01.10.1936 до 01.07.1938 рр.	У тому числі заарештовано та засуджено (збережено термінологію звітів обласних УНКВС)
Чернігівська обл. Дорожньо- транспортний відділ Південно- Західної залізниці	13 219 5 197	243 білогвардійців (у т. ч. 131 засуджено до страти). У 1937 р.: 11 білогвардійців (у т. ч. 5 засуджено до страти). У 1938 р.: 10 білогвардійців.
Дорожньо- транспортний відділ Північно- Донецької залізниці	2 749	У 1937 р.: засуджено 90 білогвардійців (у т. ч. 44 до страти). У 1938 р.: 57 білогвардійців (у т. ч. 33 засуджено до страти).
Разом	250 168*	У тому числі: 9339 колишніх офіцерів, рядових білогвардійців, реемігрантів, членів РЗВС і поліцейських; 8353 петлюрівців, гетьманців, повстанців та представників українського національного підпілля; 581 махновець; 100 польських легіонерів; 15 колишніх військовополонених.

* Відмінність у цифрах цієї та поданої вище табл. 1 полягає в тому, що тут не відображено кількість заарештованих, які проходили по центральному апарату НКВС УРСР.

знову призвуть в армію, він викладатиме топографію у військових училищах. В. Козка на підставі «свідчень» страчених раніше військових фахівців РСЧА у жовтні 1939 р. засудили до 8 років ув'язнення. Своєї «провини» він так і не визнав⁸.

Докладний аналіз звітів обласних управлінь НКВС УРСР дає змогу визначити загальну кількість репресованих у 1936—1938 рр. «колишніх білих». Точні цифри заарештованих активних у минулому учасників антибільшовицької боротьби збереглися не по всіх областях республіки. Можна сказати, що подані в табл. 2 зведені дані відображають нижню межу оцінки кількості репресованих «колишніх»⁹.

Додаткові матеріали, опубліковані передусім у документальній серії «Реабілітовані історією», дають змогу більше дізнатися про те, як відбувалася репресивна кампанія проти «колишніх білих» по окремих областях УРСР.

Репресії періоду Великого терору, що проходили у Вінницькій обл., досліджено чи не найбільше. По-перше, саме тут у 1943 р. під час німецької окупації було здійснено ексгумацію жертв. Результати ретельно документувалися медичними

⁸ Там само. Спр. 66480. Арк. 150—233.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 29—43, 58—63, 85—98, 112, 123, 139—153, 167—175, 187—190, 206—216, 229, 249, 267, 297, 313.

експертами, закріплювалися свідченнями очевидців, документами, речами, знайденими в масових похованнях. Загалом тоді було екстумовано останки 9439 людей, 675 із них удалось ідентифікувати. В наші дні виявлено низку документів, які розкривають механізм проведення репресій на Вінниччині [4].

Всього, як свідчить офіційна довідка, складена керівництвом управління НКВС по Вінницькій обл., упродовж 1936—1939 рр. тут було страчено 11 892 особи. Тобто більше, ніж виявлено останків під час ексгумації 1943 р. [5, с. 177].

Згідно з оприлюдненою доповідною запискою «Про роботу трійки УНКВС по Вінницькій області за період із 26 березня по 10 травня 1938 р.», серед заарештованих і в подальшому засуджених до страти був великий відсоток колишніх офіцерів та рядових «повстанців». Повідомлялося, що за півтора місяці взято під варту «керівників й учасників» нібито наявних «повстанських формувань», за категоріями: «петлюрівський комсклад» — 386; колишні білогвардійські офіцери — 20; колишні офіцери царської армії — 46; «члени ровсівського підпілля» (тобто РЗВС) — 26. Разом 478 осіб. Серед засуджених до страти також були «рядові петлюрівці» — 1054 й «колишні політбандити» — 189. Співробітники управління НКВС по Вінницькій обл. навіть облікували репресованих за званнями та категоріями [4, с. 194—196] (див. табл. 3).

Судячи з наведених вище даних, велику кількість репресованих на Вінниччині становили нібито причетні до так званого «українського антирадянського підпілля». Згідно зі звітом заступника начальника УНКВС І. Морозова від 24 вересня 1937 р., всього з 15 червня до 15 вересня «по цій лінії» заарештовано 1280 осіб. Із них 338 були колишніми військовослужбовцями Армії УНР, 36 — учасниками повстанських загонів, 50 — «галичанами» (вояки УГА) [11, с. 267—268].

Якщо підсумувати всі дані, то виходить, що 15 % засуджених до страти у Вінницькій обл. становили люди, які в минулому брали активну участь в антибільшовицькій боротьбі, належали до категорії «колишніх офіцерів» або могли їм «співчувати».

Таблиця 3

	Колишні білі офіцери	Колишні царські офіцери	Підпілля РЗВС	Разом
Полковники	—	5	3	8
Підполковники	—	—	1	1
Капітани	1	4	3	8
Штабс-капітани	2	3	1	6
Поручики	8	8	11	27
Підпоручики	—	6	3	9
Прапорщики	6	10	2	18
Військові урядовці	3	10	2	15
Разом	20	46	26	92

Аналогічні цифри бачимо й по *Житомирщині*. Впродовж 1936—1938 рр. тут заарештовано 21 778 осіб, із них 2888 звинувачено у причетності до «української націоналістичної військово-повстанської організації» [12, с. 52—57]. У доповіді начальника УНКВС майора держбезпеки Вяткіна від 3 серпня 1938 р. містяться докладні дані саме про «ліквідацію» «справи РЗВС», за якою було заарештовано основну масу колишніх офіцерів:

«Ровсівська організація була створена генералом царської армії Волошином-Петриченком у 1918 році та активно діяла до останнього часу. Через сина Волошина-Петриченка, який знаходиться в Парижі, ровсівська організація отримала керівні директиви. Володін надсилав на територію Радянського Союзу спеціальних ровсівських емісарів — полковника Лебедева, капітана Роджественського, які спрямовували контрреволюційну діяльність організації.

Ровсівська організація в 1921—1923 роках створювала банди для боротьби з радянською владою, було створено 2 банди, які керувались учасниками організації — офіцерами Врублевським та Івчуком. Ці банди тероризували й дезорганізовували місцеву владу у селах — вбивали представників партійного та радянського апарату.

Генерал Волошин-Петриченко створив штаб ровсівської організації, до якого належали, крім нього — генерал-майор Маленко, полковник Руднев, штабс-капітан Корнілов і полковник Латті. Організація підготувала повстанські кадри та захоплення влади в момент повстання в місті Житомирі. Для цієї мети було створено 9 повстанських загонів у кількості 373 людей.

У справі заарештовано: генерал-майорів — 1, полковників — 13, капітанів і штабс-капітанів — 34, інших офіцерів — 99, офіцерів білої армії — 95, приставів — 4, військових урядовців — 29, царських окружних прокурорів — 3, жандармів — 4, інших працівників каральних органів — 25, іншого монархічного елементу — 70 осіб»¹⁰.

Для фабрикації «справи РЗВС» було використано впорядковані в 1926—1927, 1930—1931 рр. облікові дані на колишніх офіцерів, оскільки у Житомирській обл. заарештували буквально всіх у минулому генералів та офіцерів (від штабс-капітана й вище).

Згадані у цитаті «2 банди» під орудою Врублевського та Івчука насправді ніколи не існували, а прізвища запозичили з матеріалів «справи “Весна”» 1931 р. Обидва колишні офіцери згадуються у протоколах допитів заарештованого в її рамках капітана Володимира Валицького. Спочатку, не витримавши фізичних «методів впливу», він обмовив себе та інших колишніх офіцерів, зокрема Врублевського й Івчука. Але потім заперечив свої слова, заявивши, що Івчук і ще кілька в минулому товаришів по зброї — люди «пропащі» й до жодних справ не придатні¹¹.

Особа Євгена Врублевського, колишнього підполковника та командира полку в Армії УНР, цікавила радянські слідчі органи ще в 1930—1931 рр. Тим більше, він доводився тестем одному з командирів РСЧА, заарештованому за «справою “Весна”». У 1920-х рр. працював у житомирському відділенні Селянського банку,

¹⁰ Там само. Арк. 97—98.

¹¹ Там само. Ф. 6. Спр. 67093. Т. 2594. Арк. 27.

але потім, за словами людей, які його знали, виїхав у Нижній Новгород. Віднайти Є. Врублевського органам ДПУ так і не вдалося¹².

Про репресії проти колишніх активних борців із радянською владою в *Києві та області* виявлено доповіді лише за 1937 р. Найперше начальника УНКВС майора Шарова від 8 жовтня 1937 р. Він повідомляв, що, згідно з оперативним наказом наркома М. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р., для Київської обл. було отримано ліміт за 1-ю категорією — 2000, за 2-ю — 3500 осіб. Пізніше для 1-ї категорії надійшов додатковий ліміт у 900 осіб. Операція «з вилучення куркульського, кримінального та іншого к-р (контрреволюційного — Я. Т.) елементу» розпочалася 5 серпня 1937 р. У найбільших містах області (Київ, Житомир, Коростень, Новоград-Волинський, Умань, Черкаси, Біла Церква) було створено оперативно-слідчі групи. Станом на 5 жовтня ці групи заарештували 9554 людини, в тому числі в Києві — 1506. За 1-ю категорією засуджено 2249, за 2-ю — 3413 осіб. Страчено: «куркулів» — 1524, кримінальників — 265, «контрреволюційного елементу» — 460. Усіх заарештованих як «контрреволюційний елемент» також поділяли на групи: «політбандити» (в минулому учасники повстанських загонів) — 343; «петлюрівці» (вояки Армії УНР) — 272; «жандарми» (часів Російської імперії) — 112; «каратели» (завичай міліціонери різних антирадянських урядів) — 58; «колишні білі» (військи білогвардійських армій) — 86; «церковники й сектанти» — 185; колишні учасники «контрреволюційних формувань антирадянських партій» — 78 [13, с. 355—357].

Ще одна опублікована доповідна майора Шарова датована 25 грудня 1937 р. У ній зазначено, що з 1 червня того року в Київській обл. заарештовано 23 081 особу, крім того вислано з Києва членів родин репресованих — 1564. Із числа заарештованих засуджено за 1-ю категорією 9713, за 2-ю — 9450 людей. Найбільшу частку серед страчених становили звинувачені у «шпигунстві на користь Польщі» — 4718 [13, с. 351—352].

Напрочуд ретельно органи НКВС виявляли колишніх «політбандитів» наступного року. Наприклад, 25 квітня 1938 р. засуджено до страти 53 селян Обухівського р-ну, 34 з яких у 1919 р. належали до повстанських загонів отамана Зеленого (Д. Терпила), брали активну участь не лише в боях із червоними, а й у знищенні комсомольського загону з Києва (ця подія ввійшла до радянської історії як «Трипільська трагедія»). За висновком П. Бачинського, з Обухівського р-ну розстріляно 281, з с. Трипілья в 1938 р. — 103, з с. Халеп'я — 60 осіб, або понад 66 % від кількості страчених по району. Як помста за участь у національному русі 1919—1921 рр. [14, с. 553].

У доповідній записці начальника управління НКВС по *Миколаївській обл.* зазначалося, що тут «виявлено» «ровсівсько-есерівський» і «петлюрівський» «окружні штаби». Причому «штаб РЗВС» пов'язаний із «закордонним центром» через листування з «білоемігрантами»: колишніми генералом Березовським і капітаном імператорської гвардії Владимирським. Усього у «справі РЗВС» на Миколаївщині «виявлено» 477 учасників, із них репресовано в попередні роки 103, заарештовано в 1937—1938 рр. ще 97 осіб. Крім того, згадувалося і про «викриття» «військово-

¹² Там само. Т. 1652. Арк. 1—2.

фашистської змови» в Миколаївській школі морських льотчиків. На чолі «заколотників» поставили начальника закладу — в минулому полковника Данилова, а до складу групи «входили» викладачі морської тактики — колишні штабс-капітан Моржин і дворянин Рапопорт. Усього за цією справою заарештували 23 особи, із них 20 — «визналися»¹³.

У створеній у жовтні 1937 р. *Полтавській обл.* під час Великого терору репресували 12 469 осіб, з яких 5673 стратили. Спочатку були арешти в «українському середовищі». Згідно зі звітом УНКВС від 26 листопада 1937 р., «викрито» «Українську військову організацію». Головний фігурант справи — колишній старшина УГА та Армії УНР Григорій Дранчук, який разом із рідним братом Миколою 1926 р. з політичних мотивів покинув Польщу та перебрався в радянську Україну, до Полтави. Пізніше з Дранчуками затоваришували ветерани уенерівських військ Скрипник і Поставний, а також інші місцеві українські активісти, що було використано для інспірування справи про «контрреволюційну організацію». Всього «виявили» 203 осіб, у тому числі колишніх старшин Армії УНР — 9, рядових бійців — 14, повстанців — 10. Заарештовано з цієї кількості 79, страчено — 41 [13, с. 252—254]. Ще одну «українську контрреволюційну організацію» слідчі НКВС розбудували на основі капели бандуристів Йосипа Котелевця — активного учасника боротьби за УНР. У справі проходили 5 осіб: самі музиканти та дружина Й. Котелевця [15, с. 250—252].

В офіційних звітах управління НКВС по Полтавській обл. 1938 р. фігурують «ровівська операція» та «білогвардійська операція». За першою станом на 14 березня 1938 р. «розкрито 6 підпільних організацій, заарештовано 308 осіб». За другою на 5 березня затримано 114 людей, у тому числі 77 «офіцерів». Крім того, за «петлюрівською операцією» станом на 14 березня 1938 р. заарештовано 284 особи, які нібито входили до «8 повстанських організацій» [15, с. 263—264].

Згідно з доповіддю начальника УНКВС О. Волкова на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського від 3 квітня 1938 р., за звинуваченням у причетності до «українсько-націоналістичного повстанського підпілля» було заарештовано 1639 людей, у тому числі 218 колишніх офіцерів військ УНР, російської імператорської армії та ін. Цим «підпіллям» начебто керував «повстанком» у складі колишнього члена Центральної Ради та організатора вільного козацтва в Катеринославі Сторубля, начальника 75-ї стрілецької дивізії РСЧА (Лубни) Тищенко, активних учасників антибільшовицької боротьби 1917—1921 рр. Отченаша, Маловичка, Воронянського та ін. [15, с. 264—265].

Станом на 1 серпня 1938 р. за полтавським управлінням НКВС рахувалось уже 3176 «викритих» членів «Української військово-повстанської організації» та 201 учасник «білогвардійської контрреволюції» [5, с. 149, 175].

Докладні свідчення про методичку фальсифікації «справи РЗВС» та інших подібних у Полтавській обл. дав заарештований 9 березня 1939 р. на той час уже колишній начальник УНКВС згаданий вище О. Волков. Він прямо заявив на до-

¹³ Там само. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 167—175.

питах, що дізнався від уже також колишнього наркома О. Успенського про фабрикацію в республіканських масштабах справи «білогвардійської повстанської організації». Тож першою, яку особисто інспірував О. Волков, стала «справа всеукраїнського націоналістичного підпілля, а другою — «справа РЗВС».

Передусім заарештували в минулому генералів і полковників російської імператорської армії Добрянського, Зембалецького, Яковлева, Толкушкіна, Капустяна, котрі мешкали в Полтаві й області та фігурували в облікових списках «колишніх білих» 1926—1931 рр. Всім цим людям було вже під 60 і більше років. Як зізнався О. Волков, за його наказом до всіх них застосовувати методи «фізичного впливу». Колишній генерал Добрянський, не витримавши катувань, «визнав», що створив на Полтавщині осередок «антирадянської організації РЗВС». Причому О. Волков власноруч склав протокол допиту, а Добрянський підписав його. Під примусом аналогічні папери підписали й інші заарештовані: колишні офіцери, а також «активні білогвардійці, карателі, поліцейські, урядовці царської адміністрації та куркулі». Для проведення арештів було створено міжрайонні опергрупи НКВС у Кременчуці й Лубнах. За словами О. Волкова, «в результаті утворилася фіктивна справа, за якою відбулися численні арешти. Всі заарештовані особи у цій справі у великій кількості були засуджені трійкою УНКВС. Частина з них до різних термінів у ВТТ (виправно-трудових таборах — *Я. Т.*), а більшість до розстрілу» [5, с. 135—137].

На тлі масштабних політичних репресій представники Полтавського обкому партії порушили перед ЦК КП(б)У питання про виселення «колишніх людей» із центральної частини міста. У клопотанні, датованому 24 вересня 1938 р., зазначалось:

«Основний житловий фонд у Полтаві, після перевірки, виявився заселеним колишніми дворянами та поміщиками, петлюрівцями й українськими буржуазними націоналістами, митрополитами, архієреями, есерами та іншими контрреволюційними елементами. Боротьба з правотроцькістськими зрадниками в Полтаві фактично не починалась, а вони займають кращі помешкання. Достатньо сказати, що в Полтаві спокійно мешкали й мали два власних будинки дві рідні сестри Симона Петлюри, його племінник — автокефальний піп, фрейліни двору “його імператорської величності” Остроградські, родина неповерненця Беседовського, родина петлюрівського міністра Чехівського, член ЦК есерів Простасинський та ін.» [15, с. 273].

Опубліковані нині матеріали про репресії в Полтавській обл. свідчать, що органи НКВС широко використовували арешти колишніх офіцерів та активних учасників боротьби з радянською владою для інспірування різноманітних «справ».

Чи не найбільші на території УРСР розправи з «колишніми» відбулися на *Харківщині*. З 24 724 заарештованих тут під час Великого терору 3035 були визначені «петлюрівцями», 2869 — «білогвардійцями», 602 — «гетьманцями», 309 — «поліцейськими». Іншими словами, під категорію «активних ворогів» підпадали 6815 заарештованих. Однак скільки з них насправді були дієвими учасниками антибільшовицької боротьби 1917—1921 рр. — достеменно невідомо.

У кн. 3 серії «Реабілітовані історією», присвяченій Харківській обл., опубліковано витяг зі звіту заступника начальника УНКВС Л. Рейхмана на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського станом на 10 січня 1938 р., де йшлося

про найбільш значні «справи» передусім проти колишніх політичних супротивників більшовиків (правих і лівих есерів, меншовиків, анархістів, сіоністів), представників церкви, а також «шпигунів», «контрреволюціонерів», «повстанців», «шкідників» та ін. Особливу увагу приділено «білій контрреволюції» [16, с. 39—48]. Через нібито належність до неї 10 січня 1938 р. заарештували 145 людей, із них 73 засудили до страти, 70 — до різних термінів ув'язнення. Всіх затриманих слідчі розподілили по категоріях: колишні білогвардійці, які залишилися на Батьківщині — 67; ті, хто емігрував, а після амністії повернулися — 26; ті, хто «мав зв'язки з терористами» — 12; члени РЗВС — 6; «біла контрреволюційна молодь» (діти колишніх білогвардійців) — 7; «контррозвідники» — 11; «карателі» — 14; інші — 2. За національною ознакою найбільше було українців — 89, далі йшли росіяни — 43, представники інших національностей — 13. Це свідчить про те, що частина тих, кого заарештували як «колишніх білогвардійців», насправді були ветеранами Армії УНР.

У звіті Л. Рейхмана також наводилася інформація про чотири «справи» «колишніх білогвардійців».

а) «Інкасатори». У центрі її — реемігрант П. Преображенський, який із рештками армії П. Врангеля опинився в еміграції в Туреччині (на півострові Галліполі) та після амністії повернувся. За кордоном «завербований» капітаном Фоссом. Крім того, у заарештованого залишився у Празі брат — член РЗВС. Згідно з матеріалами справи, П. Преображенський у 1924—1925 рр. створив у Харкові терористичну групу, до якої також увійшли колишні офіцери Гусаченко, Гурчинський, Калинко. Причому перші двоє були засуджені в 1929 р., а третій зник. У 1930 та 1934 рр. до П. Преображенського нелегально приїздив член РЗВС В. Радкевич, про якого у звіті зазначалося, що його розшукують. Жодних інших даних щодо «терористичної діяльності» П. Преображенського не подавалося.

б) «Марківець-капітан». Колишній офіцер білогвардійської армії С. Мальцев, який працював інженером Укрпроектбуду у Харкові, 1923 р. «створив контрреволюційну групу», яка «мала зв'язки» з «диверсантом» із Севастополя Крючковим, котрий утік за кордон «після підриву порохового складу». До групи належали брати Соколови та Ігнатов — «антирадянські налаштовані громадяни», чия «активна діяльність» виявилась у спробі втекти за кордон та у придбанні в 1931 р. шапірографа (найпростішого друкарського верстата) для виготовлення й подальшого поширення «контрреволюційної літератури».

в) «Техніки». У цій справі проходили діти колишніх учасників білогвардійських збройних формувань: технік теплоелектростанції Сіменсон, викладач Гаєвський, монтер Іванчук. До 1935 р. юнаки збирались у співробітника німецького консульства у Харкові Унгера, від котрого нібито отримували завдання «розповсюджувати фашистську літературу», «підірвати водонасосу станцію», а також «намічали методи боротьби з радянською владою».

г) Справа «колишнього білого офіцера та карателя» Прокуди, який «зізнався», що 1934 р., під час перебування у Сочі й Анапі, був «завербований» випадковим знайомим до «терористичної операції» та за його завданням разом із

«сином куркуля» Попком «планував замах» на секретаря ЦК ВКП(б) А. Андреева [16, с. 46—47].

Виявлені документи, пов'язані з фабрикацією «справи РЗВС» у Харківській обл., свідчать про те, що страчених в її рамках людей заарештовували на підставі попередніх обліків колишніх офіцерів. Так, 10 та 15 червня 1938 р. до розстрілу засудили 23 осіб. Наймолодший у списку — Костянтин Горчинський 1903 р. нар. (в минулому вихованець кадетського корпусу), найстарший — 72-річний колишній полковник Дмитро Малеев. У переліку страчених колишні офіцери, які стали військовими спеціалістами у Червоній армії, Анатолій Потьомкін і Петро Агапов-Кошовий, а також кілька активних учасників антибільшовицької боротьби [16, с. 63—64]. В реальному житті всі ці люди ніяк не були пов'язані між собою. Лише облікові дані із зазначенням «колишній офіцер» призвели до їх арешту та смертного вироку.

На *Чернігівщині* в 1937—1938 рр. проживало порівняно небагато колишніх учасників боротьби проти радянської влади. Переважну більшість із них уже репресували за «справою “Весна”» та іншими ще на початку 1930-х рр. Тепер надійшла черга тих, хто тоді уникнув переслідувань.

Упродовж другої половини 1937 р. співробітники 3-го відділу управління НКВС по Чернігівській обл. за звинуваченням у належності до «української націоналістичної контрреволюції» заарештували 322 людини: 1 інженера, по 2 агрономи й землеміри, 59 учителів, 63 радслужбовців, 8 ветеринарних лікарів, 5 осіб молодшого ветеринарного персоналу, по 1 лікарю та фельдшеру, 165 селян, 11 кустарів, 4 «інших». Абсолютну більшість із них (291) звинуватили в «повстанській діяльності». З їх числа 87 були ветеранами Армії УНР, 43 — повстанцями, 25 — колишніми офіцерами, а 2 інкримінувалося те, що вони доводяться ріднею С. Петлюрі. До кінця 1937 р. засуджено за 1-ю категорією 108, за 2-ю — 184 людини. Справи щодо 6 припинено, у ході слідства 8 осіб були завербовані, щодо 16 слідство тривало [9, с. 557; 14, с. 78—79].

В одному з опублікованих звітів управління НКВС по Чернігівській обл. згадувалося про «справу “Блакитні”», за якою в м. Конотоп заарештували 9 людей. Головним фігурантом став колишній старшина Армії УНР Петро Русаков, який у 1923 р. повернувся з еміграції з Польщі на Батьківщину. За версією слідства, перед від'їздом він «отримав вказівки» щодо проведення в подальшому «повстанської діяльності». До керівників організації вписали також колишнього уенерівського бійця вчителя Миколу Іващенко, який потонув у 1933 р. Лише 5 із заарештованих «визнали причетність до антирадянської діяльності». До страти засудили 2, а 7 — до різних термінів ув'язнення [17, с. 560; 18, с. 80].

Окремо слід згадати про так звану «справу червоних партизанів» — вояків Червоної армії, які приєдналися до неї в 1918—1919 рр. Організація була пов'язана з іменем керівника ніжинських радянських партизанів Миколи Крапивяньського — колишнього підполковника російської імператорської армії, який ще 1917 р. вступив до більшовицької партії. В 1920—1930-х рр. він був інспектором військ НКВС, прихильником Л. Троцького, через що й потрапив у поле зору своїх «колег». Усього у справі проходила 241 особа, з них заарештовано 122. Але оскільки фігуранта-

ми переважно були селяни, які мали заслуги перед радянською владою, крім того, арешти припали вже на кінець «ежовщини» (літо 1938 р.), тож справа зрештою розвалилася, а більшість заарештованих звільнили [17, с. 662—676].

Згідно з оприлюдненими на початку 2000-х рр. даними НКВС про кількість жертв Великого терору, з 1 жовтня 1936 до 1 липня 1938 рр. було заарештовано або «приведено» (затримано без ордерів на арешт) 1 435 608 людей. Із них 556 259 засудили до страти.

Відповідно до цих даних, за категорією «білогвардійці» на 1 липня 1938 р. заарештували 70 022 особи, в тому числі:

- з 1 січня 1935 до 1 жовтня 1936 рр. — 194;
- з 1 жовтня 1936 до 1 січня 1937 рр. — 404;
- з 1 січня 1937 до 1 січня 1938 рр. — 46 501;
- з 1 січня 1938 до 1 липня 1938 рр. — 22 923.

Окремо у зазначених даних фігурують засуджені за «справою РЗВС» станом на 1 березня 1938 р. Усього таких було 25 876, із них страчено 21 300 осіб [9, с. 156—157].

* * *

17 листопада 1938 р. внаслідок згаданої на початку статті постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) Великий терор було зупинено. Жертвами репресивної кампанії стали майже 1,5 млн людей, із них понад 0,5 млн розстріляли. На території УРСР до 1 вересня 1938 р. заарештували 253 051, засудили до «вищої міри покарання» 122 211 осіб.

Не менше 10 % заарештованих і 15 % засуджених до страти становили в минулому активні учасники антибільшовицької збройної боротьби, передусім старшини й козаки Армії УНР, білогвардійці, а також офіцери російської імператорської армії. Під час здійснення арештів співробітники НКВС зазвичай використовували облікові списки «колишніх білих», укладені в 1926 та 1930—1931 рр. Таким чином попередня діяльність цих людей ставала приводом для винесення смертних вироків. Можна також стверджувати, що знищення колишніх ворогів, які вже змирилися з радянською владою та залишилися на Батьківщині, було цілеспрямованою й послідовною політикою НКВС СРСР.

Матеріали архівно-кримінальних справ, інші документи, виявлені в архівах, свідчать про те, що колишніх супротивників червоних (уенерівців, білогвардійців, повстанців тощо) до останнього дня їхнього життя радянські каральні органи розглядали як потенційну «п'яту колону», адже ці люди мали бойовий досвід, здатність до самоорганізації, серед них траплялися авторитетні лідери, тож вони були спроможні за належних умов мобілізувати невдоволені владою верстви населення. Саме тому під час Великого терору переслідування колишніх активних учасників антибільшовицької боротьби мало масовий характер, охопивши цілу республіку.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Nikolskyi, V.M. Sotsialnyi sklad represovanykh v Ukraini u 1937 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2005. 2: 141-161 [in Ukrainian].
[Нікольський В.М. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 141—161].
2. Nikolskyi, V.M. Obvynuvachennia represovanykh v Ukraini periodu “Velykoi chystky” 1937—1938 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2008. 2: 54-62 [in Ukrainian].
[Нікольський В.М. Обвинувачення репресованих в Україні періоду «Великої чистки» 1937—1938 рр. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 54—62].
3. Bilokin, S. “Muzei Ukrainy. Zbirka P. Pototskoho”: Doba, seredovyshche, zahybel. Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
[Білокінь С. «Музей України. Збірка П. Потоцького»: Доба, середовище, загибель. Київ, 2002].
4. Loshytskyi, O. “Laboratoriia”: Novi dokumenty i svidchennia pro masovi represii 1937—38 rr. na Vynnychyni. *Z arkhiviv VUCHK—GPU—NKVD—KGB*. 1998. 1/2: 183-227 [in Ukrainian].
[Лошицький О. «Лабораторія»: Нові документи і свідчення про масові репресії 1937—38 рр. на Вінниччині. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. Вип. 1/2. Київ, 1998. С. 183—227].
5. Loshytskyi, O. “Laboratoriia-2”: Poltava. Dokumentalni materialy pro masovi represii v Poltavskii oblasti u 1937—1938 rr. *Z arkhiviv VUCHK—GPU—NKVD—KGB*. 2000. 2/4 [in Ukrainian].
[Лошицький О. «Лабораторія-2»: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937—1938 рр. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. Вип. 2/4. Київ, 2000].
6. Kokin, S. & Pshennikov, O. Bez stroku давности: “Vykruttya” orhanamy NKVD “Viyskovo-fashystskoi zmovy u Chervonii armii”. *Z arkhiviv VUCHK—GPU—NKVD—KGB*. 1997. 1/2; 1998. 1/2; 1999. 1/2; 2000. 2/4 [in Ukrainian].
[Кокін С., Пшеников О. Без строку давности: «Викриття» органами НКВД «Військово-фашистської змови у Червоній армії». *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. Вип. 1/2. Київ, 1997; Вип. 1/2. Київ, 1998; Вип. 1/2. Київ, 1999; Вип. 2/4. Київ, 2000].
7. Tinchenko, Ya. “Delo ROVS” i drugiye represii protiv byvshikh ofitserov v 1937—1938 gg. Predislovie do pereizdaniya 3-go toma “Knigi ucheta lits, sostoyashchikh na osobom uchete byvshikh belykh ofitserov v organakh GPU Ukrainy”. Khar'kov, 2012. 3—42 [in Russian].
[Тинченко Я. «Дело РОВС» и другие репрессии против бывших офицеров в 1937—1938 гг. Предисловие до переиздания 3-го тома «Книги учета лиц, состоящих на особом учете бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины». Харьков, 2012. С. 3—42].
8. Turkalo, K. Tortury. New York, 1963 [in Ukrainian].
[Туркало К. Тортурі. Нью-Йорк, 1963].
9. Tragediya sovetskoj derevni: Kollektivizatsiya i raskulachivaniye. 5, 2. Moscow, 2006 [in Russian].
[Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание. Т. 5, кн.2. Москва, 2006].
10. Tynchenko, Ya. Osoblyvyi oblik kolyshnykh ofitseriv ta “kolyshnykh bilykh” v orhanakh ChK—OHRU na terytorii Ukrainy, 1919—1931. *Z arkhiviv VUCHK—GPU—NKVD—KGB*. 2023. 1: 101 [in Ukrainian].
[Тинченко Я. Особливий облік колишніх офіцерів та «колишніх білих» в органах ЧК—ОГПУ на території України, 1919—1931. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. Вип. 1. Київ, 2023. С. 101].
11. Reabilitovani istoriieiu: Vinnytska oblast. 1. Vinnytsia, 2006 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією: Вінницька область. Кн. 1. Вінниця, 2006].

12. Reabilitovani istoriieiu: Zhytomyrska oblast. 7, 1. Zhytomyr, 2015 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією: Житомирська область. Кн. 7, ч. 1. Житомир, 2015].
13. Reabilitovani istoriieiu: Kyivska oblast. 3. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією: Київська область. Кн. 3. Київ, 2011].
14. Vachynskiy, P. Slava i trahedii Tryptillia. *Reabilitovani istoriieiu: Kyivska oblast.* 3. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Бачинський П. Слава і трагедії Трипілля. *Реабілітовані історією: Київська область.* Кн. 3. Київ, 2011].
15. Reabilitovani istoriieiu: Poltavaska oblast. 1. Kyiv; Poltava, 2009 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією: Полтавська область. Кн. 1. Київ; Полтава, 2009].
16. Reabilitovani istoriieiu: Kharkivska oblast. 3, 1. Kyiv; Kharkiv, 2015 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією: Харківська область. Кн. 3, ч. 1. Київ; Харків, 2015].
17. Reabilitovani istoriieiu: Chernihivska oblast. 1. Chernihiv, 2008 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією: Чернігівська область. Кн. 1. Чернігів, 2008].
18. Reabilitovani istoriieiu: Sumska oblast. 1. Sumy, 2005 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією: Сумська область. Кн. 1. Суми, 2005].

Надійшла / Received 20.06.2025

Yaroslav TYNCHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Deputy Director on Scientific Work,
National Museum of Military History of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

lemborg_landwer@meta.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5886-4168>

REPRESSIONS IN UKRAINIAN SSR 1937—1938 AGAINST FORMER PARTICIPANTS OF THE ANTI-BOLSHEVIK STRUGGLE

The goal is to study documented evidence of repressions in Ukrainian SSR during the Great Terror of 1937—1938 against former active participants in the armed struggle against soviet rule. Based on the discovered documents, we made an approximate count of former fighters of the UPR Army, White Guards, and officers of the Russian Imperial Army, arrested and sentenced to capital punishment. **The methodology** is based on the principles of scientificity, historicism, and comprehensive study of archival sources. During the research, problem-based, chronological, comparative, and genealogical methods were used. **Conclusions.** Despite a large number of studies and publications about The Great Terror — soviet repressions of 1937—1938, there is no complex study about the intentional elimination of the former active participants in armed struggle against soviet rule. Reports of the NKVD actions that survived in the archives in different regions of Ukrainian SSR, for example, Vinnytsia, Zhytomyr, and Poltava, show that, among those arrested, the ex-soldiers of armies hostile to soviet rule were around 10 %, 15 % among those sentenced to execution. There were officers and Cossacks of the UPR Army, the White Guards, and officers of the Russian imperial army among them. According to the incomplete data, in-between 1937—1938 the following number of people were repressed: 9,339 ex-officers, regular White Guard members, returning emigrants, ROVS members and policemen; 8,353 soldiers of the UPR Army, Hetmanites, rebels and representatives of the Ukrainian national underground; 581 Makhnovists; 100 polish legionaries. The Great Terror period came after repressions of 1921—1922 and 1930—1931 and was the last step in the destruction of the former active opponents of soviet rule, in particular, those who, weapons in hand, fought for Ukrainian independence, but were forced to stay in the home country or return from emigration.

Keywords: *Great Terror, repression, Russian All-Military Union (ROVS) process, UPR Army (Army of Ukrainian People's Republic, Ukrainian People's Army), officer corps, insurgent movement.*